

Tvoření substantiv – derivace

1. Deverbální substantiva

Umožňují nominalizovat slovesnou formu, a přitom zvýraznit jednotlivé aspekty děje/stavu ztvárněného fundujícím slovesem.

*Petr daroval Marii auto – **dárce** (agens), **darování** (děj), **dar** (výsledek),*

*Petr parkoval na dvoře – **parkoviště** (místo)*

*Bůh vyhnal Adama s Evou ráje – **vyhnanec** (patiens)*

1.1 Dějová jména

Primárně mají abstraktní charakter: jejich podstatou je prostá proměna děje v substanci (tj. transpozice) a nikoli pojmenování substance s příznakem děje.

Jejich abstraktní pojmenování děje/stavu se může přenést na účastníka události ztvárněvané daným dějem/stavem – tento významový posun se nazývá **iridiace**.

(1) **Šití** musí zvládat každá sestra – děj

(2) Petr si z posledního hokejového zápasu odnesl další **šití** – výsledek děje

(3) Správná švadlena si nosí **šití** u sebe – prostředek děje

Již od nejstarší doby je nutno odlišovat dvě kategorie:

a) „Verbální“ substantiva, která se paradigmaticky tvoří od každého slovesa, a to z jeho infinitivního kmene pomocí sufixů *-n-/-t-*:

nč. *ry'-Ø-t* → *ry-Ø-t-í*

nakup-ova-t → *nakup-ová-n-í*

hr-á-t → *hr-a-ní*

věd-ě-t → *věd-ě-ní*

b) „Dějová“ substantiva, která se tvoří ze slovtvorného slovesného základu, v němž není infinitivní sufix přítomen.

Pro tvoření těchto substantiv

- i) existuje celá řada sufixů,
- ii) a pro jejich aplikaci celá řada restrikcí.

Takové slovtvorné formace často mění svůj abstraktní význam na význam konkrétní, a tvoří tak slovtvorné typy různých deverbálních kategorií.

nč. *ry'-Ø-t* → *ry'-č* – název prostředku činnosti

nakup-ova-t → *nakup-ova* → *nakup-Ø* – název výsledku činnosti

hr-á-t → *hr-á* → *hř-iš-tě* – název místa

věd-ě-t → *věd-ě* → *věd-ec* – činitelské jméno

V těchto případech je možné, že se stejný základ derivuje odlišnými sufixy – to je pak zpravidla doprovázeno významovými rozdíly:

a) kategoriálními

→ *letec*
letět → *letadlo*
 → *letišťe*

b) v rámci stejné kategorie

honit → *hon-ba* – *hon-Ø*

ryt → *ry-dlo* – *ry'-č*

Vývoj

stsl.	<i>-nъje / -tъje</i>		<i>-ъ</i>	<i>-a</i>			<i>(-ъба)</i>	<i>(-ja, -b, -tъ, -ajъ/-jb, -tva)</i>
stč.	<i>-nie / -tie</i>		<i>-Ø</i>	<i>-a</i>	<i>-(v/č/t)nka</i>	<i>(-et / -ot)</i>	<i>-ba</i>	
střč.	<i>-ní / -tí</i>	<i>-ná</i>	<i>-Ø</i>	<i>-a</i>	<i>-(v/č/t/n)ka</i>	<i>-ot</i>	<i>-ba</i>	
nč.	<i>-ní / -tí</i>	<i>-ná</i>	<i>-Ø</i>	<i>-a</i>	<i>-(v/č/t/n)ka</i>	<i>-ot</i>	<i>-ba</i>	

Staroslověnština svědčí o tom, že v praslovanštině se dějová jména tvořila řadou formantů, které lze rozlišit podle starobylosti:

a) starobylé: *-b* (m.), *padb*, *-b* (m.), *-tb*,

b) novější: *-nbje/-tbje* (zřejmě původem z pasivního participia *n*-ového a *t*-ového), *-a*, *-ja*, *-b* (f.), *-(a)jb*, *-bba*, *-tva*, *-snb*, *-aznb*,

Tyto sufixy se lišily co do produktivity:

a) velmi produktivní:

-b (m.) téměř pro všechna slovesa s výjimkou těch, jejichž kmenotvorný sufix byl *-ova-* a sekundární imperfektiva *ja-* a *a*-kmenová

-nbje/-tbje pro všechna slovesa

b) méně produktivní: vesměs omezena na některé slovesné třídy (podle inf. kmene)

-b (m.), *-tb* pro \emptyset -, *a*-, *ě*-kmeny

-a, *-ja*, *-bba*, *-snb/-znb*, *-tva* pro *a*-, *i*-, *ě*-kmenová slovesa

Historický vývoj

Po celou dobu historického vývoje si uchovává maximální produktivitu *-nie/-tie* (> *-ní/-tí*). Jeho předností bylo a je, že uchovává infinitivní kmenotvorný sufix a že se při derivaci nemění vid a další významy slovesného děje.

Po provedení hláskových změn má většina singulárových pádových forem stejné znění: *-í*. Zřejmě proto se začíná objevovat jeho konkurent *-ná* (*zkušena*, *pomyšlena*...) – ve střední době nesměle, zato v období národního obrození jeho oblíba stoupá.

Velmi produktivní zůstávají také:

- formant *-∅*, po celou dobu spojitelný s řadou slovesných základů (\emptyset -, *i*-, *n*-kmeny, a zčásti také *a*-kmeny):

porod-i-ti → *porod*

natisknúti → *nátisk*

- formant -a se užívá k derivaci *i*-kmenů;
- podobně k derivaci k *i*-kmenů slouží -ba (v některých případech se ve stč. kontaminoval s neproduktivním -tva, a tak vznikla nehistorická forma *-tba*:

modlitva → *modlitba*

Ve stsl. nebyl příliš užívaný, ve stč. se jeho produktivita mírně zvyšuje – dokonce může derivovat od sloves jiných kmenů, než jsou *i*-kmeny: *hutba*, *kratba*, *čužba*.

Velké oblibě se těší v období národního obrození, kdy proniká ke slovesům jiných tříd: *klenba*, *četba*, *setba*, *držba* (u jiných sloves, než jsou *i*-kmenová, často pojmenovává konkréta).

Ve stč. se objevují sufixy, které stsl. nezná:

- -ka, který měl zprvu varianty *-vka* a *-čka*

sázěti → *sázka*

kapati → *kapka*

běhati → *běhavka* / *běhačka*

Tyto formace velmi silně tíhnou k označování konkrét.

dráti → *dračka* ‚loupež‘ × *dračka* ‚vydírání‘

Ve střední době se ještě objevují varianty *-nka*, *-tka*

- -et / -ot je v psl. i stč. málo produktivní – varianta deverbativ tvořených konverzí pomocí formantu **-b* od sloves končících na *-tati*, která měla význam modifikace děje ve smyslu zintenzívnění, chápaného také jako opakování: **trepetati* → **trepet-b*, v dalším vývoji se toto zakončení emancipovalo, tato emancipace se projevila změnou jeho fonologické struktury z *et* na *ot*, v dalším vývoji se pak *-ot* definitivně prosazuje na úkor *-et*, a tak dochází k resuffixaci: *třepet* → *třepot*, v nč. vzniká mnoho takových jmen – odvozují zejména od sloves pojmenovávajících zvuky, ojediněle i pohyby: *praskot*, *jásot*.

U řady výrazů se objevují možnosti paralelní derivace – to vede k jejich významovému odlišení.

Ukazuje to (nepříliš častá) možnost čtveré derivace od slovesa (vy)platit:

abstraktní = *platba* – *placení* × *plat* – *výplata* = konkrétní

Někdy však zůstává abstraktní význam zachován – zejména u formací s *-ot* (*rachot*) a *-ba* derivovaných od *i*-kmenů (*hanba*).

1.2 Činitelská jména

Jsou na rozdíl od výše popsaných dějových jmen založena na **mutaci**.

Patří do významové kategorie substantiv označujících primárně osoby:

- *zmocnit* → *zmocn-i-tel* = činitelská jména (nomina agentis)
- *zmocnit* → *zmocn-ěn-ec* = nomen patientis (čeština nemá specifický sufix jako činitelská jména, a jelikož se derivuje od participií *zmocnit* → *zmocn-ěn-ý* → *zmocn-ěn-ec*, je chápáno jako podtyp názvů nositelů vlastnosti)
- *líný* → *lenoch* = jména nositelů vlastnosti
- *ryba* → *rybář* = konatelská jména

Slootovorná kategorie označující substance, mající prototypicky rys + osoba (výjimečně +životný nebo –neživotný, a to zpravidla v terminologii *snovač*, *dělitel*), které se vyznačují činností, kterou denotuje fundující sloveso.

Označovaná substance se pak v intenční poli predikátoru označovaném fundujícím slovesem zastává rolí agens s prototypickým rysem +osoba.

stsl.		-telb	-ьць/ -ьца		-ьникъ			(-tajь, -унь, -ь)
stč.	-č	-tel	-ec / -ce		-ník	-ák	-l	(-ař/ ář, -l, -ka, -dlo)
střč.		-č / -tel	(-ec / -ce)	-či	-ník	-ák		
nč.		-č / -tel	-ec / -ce	-či	-ník	-ák		

I.

Ve staroslověně dva produktivní sufixy -bcb / -bca a -telb – jejich distribuce řízena fonologickými faktory:

-bcb / -bca

Připojoval se k základům zakončeným na konsonant, tedy ponejvíce k slovesným kořenům (*sěčbcb, lbstbcb...*), kdežto mnohem více využívaný sufix -telb byl spojitelný se základem vokalickým. Sémantické omezení tu neexistovalo: slovtvorné typy tvořily názvy činitelů jak abstraktních, tak konkrétních dějů (*dělatelb, žetelb, gubitelb, ganitelb, sōditelb, světitelb...*).

-bnikb

Nepůvodní, vzniklý perintegrací ze sufixu *-ikb* od jmen nositelů vlastností s adjektivním sufixem *-bn-* (*blōd-bn-ikb*).

Ostatní prostředky (*-tajb: ratajb, -unb: pěst-unb, -b: prorok-b, sbpasb*) měly okrajový význam.

II.

Produktivní stč. sufixy: *-č, -ec, -cě, -tel, -ník* a některé další. Z praslovanštiny je přitom zděděn jen sufix (**-bcb >*) *-ec, (*-bca >), -cě* a polyfunkční *-ník*.

Lze pozorovat značné difference mezi češtinou a staroslověně jak v repertoáru sufixů, tak v jejich distribuci, především u *-č* (stsl. téměř nezná) a *-tel* (ve stč. s významovou restrikcí)

-č

Ve stč. nejzastoupenější sufix, ve stsl. doložen u jediného jména označujícího název prostředku činnosti: *bi-č*; připojuje se k infinitivnímu kmeni slovesa:

běh-a-ti → běh-a-č

hol-i-ti → hol-i-č

Označuje děje fyzické (*běhač, lamač, holič...*) i intelektuálních (*nabadač, domnievač, modlíč...*).

Během dalšího vývoje se specializuje na označení původců fyzických dějů. S tím patrně souvisí fakt, že od 15. stol. se stává sufixem názvů prostředků činnosti.

-tel

Druhý nejpočetnější stč. sufix; stejně jako -č zachovává infinitivní sufix:

hled-a-ti → *hled-a-tel*

spas-i-ti → *spas-i-tel*

Sémantická restrikce – převážně jen od sloves ztvárňujících intelektuální děje: *hledatel, nalezatel, vykladatel, spásitel...* (také *kovatel* ve spojení *kovatel bludův*) atd.

Téměř k polovině takových formací existují synonyma se sufixy -č nebo -cě:

hledatel / hledač

činitel / čincě

Na rozvinutí sufixu *-tel* mohla mít nepřímý vliv stsl.: jeho existence ve sféře církevní komunikace mohla podnítit jeho stč. produktivitu. Existence paralelních formací svědčí o tom, že mohl mít status stylově vyšší varianty.

-ec/ -cě

Na rozdíl od -č a -tel se při jejich derivaci maže kmenotvorný sufix:

spas-i-ti → *spas-i* → *spás-cě*

lov-i-ti → *lov-i* → *lov-ec*

Původní stsl. varianty mají distribuci řízenou významově.

-cě	-ec
intelektuální děje: <i>chlůbcě, zrádcě, spáscě</i>	fyzické děje: <i>hudec, mlatec, lovec</i>

Během obrození výrazně aktivovány formace odvozené pomocí *-ce*: *žalobce, výrobce, příjemce, nástupce*.

-čí

Ve stč. málo užívaný, během období střední češtiny se jeho produktivita mírně zvyšuje: *náhončí, berčí, námlučí, vejběřčí*.

Produktivita výrazně aktivována během národního obrození: *rozhodčí, průvodčí, dozorcí, výpravčí*.

Vedle toho se objevovaly sufixy okrajové:

-ař / -ař / -ieř původem konatelský, emocionálně zabarvené přípony -ák (*doják, klamák*), -ka (*hovorka, mluvká*), od *l*-ového přičestí utvořená substantiva -l (*drbal, dýmal*), sufix -dlo (pl. *hemzadla* ‚co se hemží, plazí; hmyz‘, *letadlo* ‚pták‘)

-ník

Ve stč. doložen v mnohem menší míře než ve stsl. Stejně jako *-cě/-ec* maže u derivate kmenotvorný sufix:

chvál-i-ti → *chval-i* → *chval-ník*
násled-ova-ti → *násled-ovæ* → *násled-ov-ník*

Typické pro tyto formace je, že jim konkuruje řada paraleních útvarů odvozených jinými sufixy:

chvalník / chvalič
měnník / měnič / měnitel / měnec / měnář
následovník / následovač / následovcě

Produktivita sufixu *-ník* opět roste v mladších obdobích – jeho zdrojem jsou zejména nová slovesa na *-ovati*: *hodovník, orodovník, opatrovník*.

V mladším vývoji je zřejmá tendence odlišit formace označující osoby vykonávající fyzickou činnost od činnosti intelektuální:

<i>-tel, -ce, -čí</i>	<i>-č, -ec, ák</i>
intelektuální děje	fyzické děje

1.3 Názvy prostředků činnosti

Pojmenovávají substanční denotáty, které mají rys –životný, jejichž pojmenovovacím příznakem je děj/stav a které zaujímají v intencním poli fundujícího slovesa pozici nástroj či materiál.

stsl.	<i>-lo</i>						<i>(-slo, -b, -a, -ja)</i>
stč.	<i>-dlo</i>		<i>-č</i> (od 15. stol.)	<i>-(č)ka</i> (od 15. stol.)		<i>-ek</i>	<i>(-slo, -Ø, -a, -ě, -icě)</i>
střč.	<i>-dlo</i>		<i>-č</i>	<i>-(č)ka</i>	<i>-ák</i>		
nč.	<i>-dlo</i>	<i>-tko</i>	<i>-č</i>	<i>-(č)ka</i>	<i>-ák</i>		

V rané staré češtině stav podobný stsl., který svědčí o tom, že tato kategorie nebyla vyhraněná – většina sufixů je obecně deverbativních a význam prostředku mají zpravidla jen lexikalizované útvary.

Nejvíce formací odvozeno sufixem *-dlo* (*krajadlo, čítadlo, bidlo, černidlo, trdlo, mýdlo...*), ale i to si drží jiné významy, zejm. místa.

Podobně se mohly uplatňovat další deverbální sufixy, které nebyly primárně významově spojeny v pojmovou kategorií prostředků činnosti:

-Ø (*zámek, brus, kolomaz*), *-a* (*miera, závora*), zřídka *-ě* (*sviece, krmě*) a další.

Od 15. stol. se začínají objevovat formace odvozené:

- sufixem *-č*: *kláč*, *dymač*, *kopáč*,
- sufixem *-čka* (variantou sufixu *-ka*): *kolebačka*, *dmychačka*, *kopačky*.

Střední doba

-dlo, *-ka*

Postupně se zvyšuje jejich produktivita: *rypadlo*, *krojidlo*, *obálka*, *nádivka*.

U varianty *-čka* podporovala produktivitu možnost motivace nejen slovesem, ale také dějovým (účelovým adjektivem):

stříkati → *stříkačka*

stříkací → *stříkačka*

-ák

Nově se objevující a rozvíjejí sufix: *tesák*, *řezák*.

-ek

Nízce zastoupený slootovorný typ, především užívaný pro názvy výsledků činnosti: *opasek*, *podvozek*.

V této době se objevují deminutiva od slov utvořených sufixem *-dlo*, tj. *-dl-* + *-ko* > *-dko*: *drží* si status denominativních deminutiv:

držeti → *držadlo* → *držádlko*
prostřieti → *prostěradlo* → *prostěradlko*

Nové paralelně odvozené formace jsou už vždy významově rozlišené:

stupadlo – *stupeň*
nalevadlo – *nálevka* – *slevák*

Národní obrození

V tomto období skokově narůstá produktivita sufixů: *-dlo*, *-č*, *-čka* a *-ák*. Rozrůstá se počet formací utvořených sufixem *-dko/-tko*, avšak bez deminutivního významu.

Poobrozenská čeština

Pokračuje produktivita uvedených typů. Paralelní formace lišící se rodem nebo sufixem získávají specifikační funkci (odlišují význam):

rovnačka – rovnátko

svěrák – svorka

sluchátko – sluchadlo

Je také patrné odlišování jednoduchých nástrojů od zařízení komplexní povahy – v tomto směru se projevuje vliv společenských (mimojazykových faktorů):

rypátko – rypadlo

sedadlo – sedačka

1.4 Názvy výsledků činnosti

stsl.	<i>-ькѣ</i>		<i>-ѣ</i>	<i>-a</i>	<i>-(a)jѣ</i>			<i>-ьба</i>	<i>-lo, -lb, -tb</i>
stč.	<i>-ek</i>		<i>-∅</i>	<i>-a</i>	<i>-(ě)j(ě)</i>	<i>-ina</i>	<i>-(e)l</i>	<i>-ba</i>	
střč.	<i>-ek</i>	<i>-ka</i>	<i>-∅</i>	<i>-a</i>	<i>-(j)e</i>	<i>(-ina)</i>			
nč.	<i>-ek</i>	<i>-ka</i>		<i>-a</i>		<i>-ina</i>			